

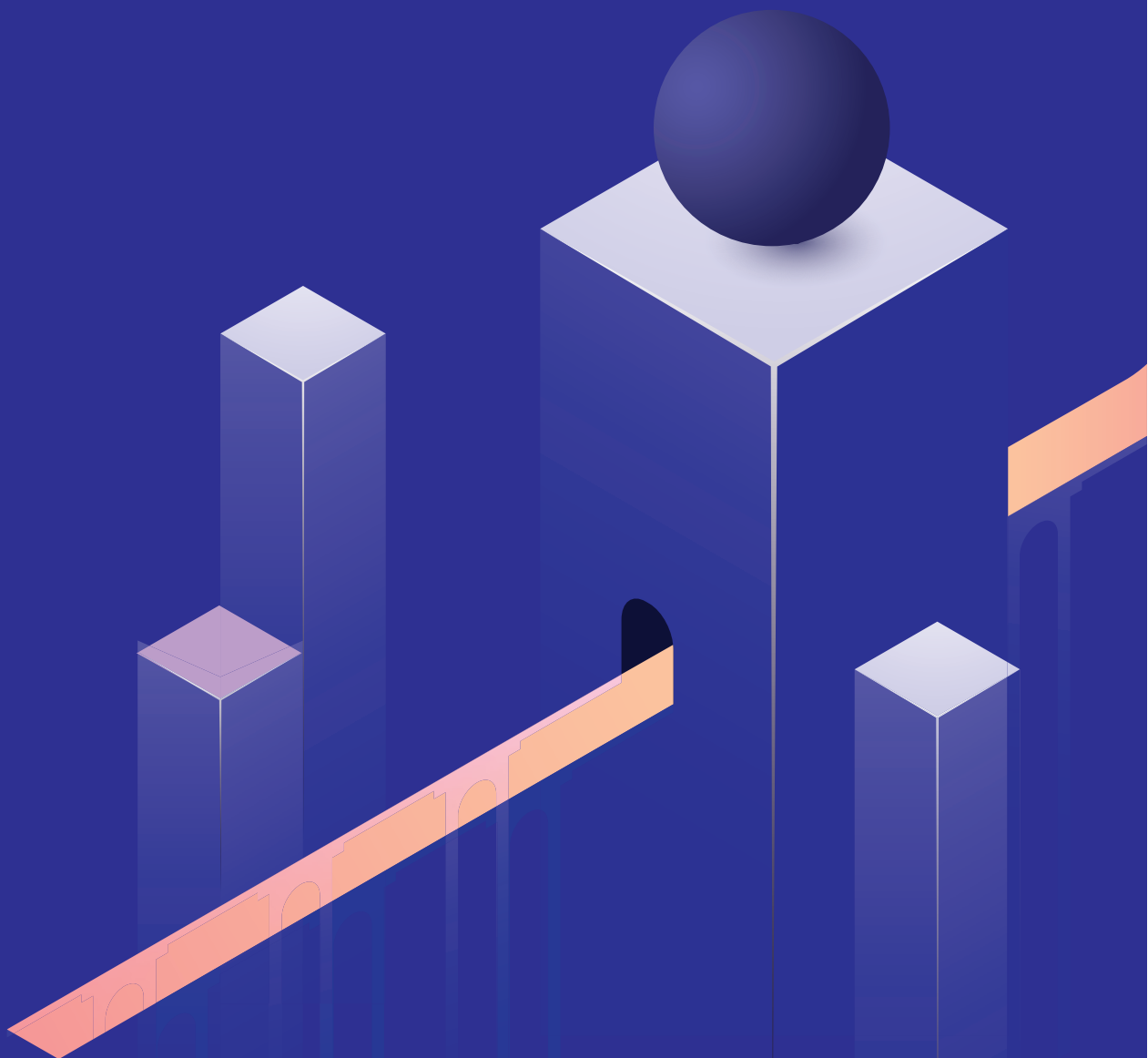

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΚΘΕΣΗ ΠΙΣΣΑΡΙΔΗ: ΙΔΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ, ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ;

*Λόης Λαμπριανίδης,
Καθηγητής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας,
πρώην Γενικός Γραμματέας Ιδιωτικών Επενδύσεων
του Υπουργείου Οικονομίας & Ανάπτυξης*

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

**ΕΚΘΕΣΗ ΠΙΣΣΑΡΙΔΗ:
ΙΔΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ,
ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ;**

Λόης Λαμπριανίδης,
Καθηγητής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας,
πρώην Γενικός Γραμματέας Ιδιωτικών Επενδύσεων
του Υπουργείου Οικονομίας & Ανάπτυξης

Δεκέμβριος 2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Έκθεση Πισσαρίδη στοχεύει να αποτελέσει τη «Βίβλο» της αναπτυξιακής πορείας της χώρας για την τρέχουσα δεκαετία. Ως εκ τούτου είναι ένα κείμενο ιδιαίτερης βαρύτητας, είτε για το καλό, αν έχει ανιχνεύσει ορθά τον αναπτυξιακό ορίζοντα, είτε για το κακό, αν έχει αστοχήσει. Υποστηρίζουμε ότι ο δρόμος που σκιαγραφεί είναι γεμάτος αδιέξοδα, παρόλο που μεγάλο μέρος της Έκθεσης περιέχει λίγο πολύ ορθές διαπιστώσεις, που έχουν επαναληφθεί σε σειρά εκθέσεων περί την πορεία της χώρας την προηγούμενη δεκαετία και αποτελούν πια κοινό τόπο. Όμως οι κεντρικοί της πυλώνες είναι μάλλον σαθροί.

Η Έκθεση υιοθετεί μια επικαιροποιημένη μορφή της «Συναίνεσης της Ουάσιγκτον», αποτελεί δηλαδή ένα κείμενο που σε βασικές του όψεις θα μπορούσε να έχει ενδεχομένως κάποια «θετικά» αποτελέσματα αν υιοθετούνταν πολλά χρόνια πριν. Είναι ένα κείμενο «οικονομικών της προσφοράς», στο οποίο η μεγάλη τομή των κεϋνσιανών οικονομικών και βεβαίως των εξελίξεων των τελευταίων 10-15 χρόνων αγνοείται εντελώς. Τηρεί με ευλάβεια τη λογική πως η «αγορά είναι ορθολογική και γνωρίζει», ως εκ τούτου είναι μακριά από λογικές που σε επιστημονικό και πολιτικό επίπεδο επαναφέρουν δυναμικά στο προσκήνιο τη σημασία, για παράδειγμα, της «βιομηχανικής πολιτικής». Μάλιστα, ακόμη και στη συγκυρία της πανδημίας, δεν δείχνει να κατανοεί πως θα πρέπει να ασκηθεί μια πιο παρεμβατική πολιτική εκ μέρους του κράτους -πράγμα που τείνει όμως να γίνει κοινός τόπος διεθνώς. Η Έκθεση φαίνεται επίσης να αποστασιοποιείται από αυτό που εδώ και μια δεκαετία αναγνωρίζεται όχι μόνο από μεμονωμένους ερευνητές αλλά και από διεθνείς Οργανισμούς, ότι δηλαδή οι ανισότητες δεν είναι μόνο κοινωνικά άδικες, αλλά και άμεσα αντιπαραγωγικές. Η Έκθεση παρουσιάζεται μεν ως τεχνοκρατική και ιδεολογικά ουδέτερη, ωστόσο έχει σαφές πρόσημο, αρνούμενη να προβληματιστεί για τις μακροοικονομικές και μακροκοινωνικές συνθήκες σε Ελλάδα και ΕΕ και να καταθέσει ένα νέο αναπτυξιακό όραμα, ευρύτερο του στενά οικονομικού, που θα οδηγήσει σε ένα καλύτερο και μακροπρόθεσμα βιώσιμο μέλλον.

Από την Έκθεση απουσιάζουν σχεδόν όλα τα προβλήματα που συνθέτουν τη σημερινή μας καχεξία. Κεντρικά ζητήματα για τη λειτουργία μιας κοινωνίας, όπως η ανεργία, εικάζεται ότι θα αντιμετωπιστεί αποκλειστικά ως επενέργεια επιχειρηματικών αποφάσεων, ενώ υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικές ανισότητες, θα μειωθούν μόνο μέσω της κοινωνικής κινητικότητας που θα υποστηριχθεί από την αναμόρφωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Βασική θέση της Έκθεσης είναι η αναγκαιότητα της αύξησης του επιχειρηματικού μεγέθους, θέση με την οποία σε γενικές γραμμές συμφωνούμε. Όμως ο τρόπος με τον οποίο θεωρεί ότι θα επιτευχθεί αυτό, ουσιαστικά οδηγεί στην «ευθανασία» των μικρομεσαίων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Έκθεση Πισσαρίδη στοχεύει να αποτελέσει τη «Βίβλο» της αναπτυξιακής πορείας της χώρας για την τρέχουσα δεκαετία. Ως εκ τούτου είναι ένα κείμενο ιδιαίτερης βαρύτητας, είτε για το καλό, αν έχει ανιχνεύσει ορθά τον αναπτυξιακό ορίζοντα, είτε για το κακό, αν έχει αστοχήσει. Στο παρόν κείμενο¹ δείχνουμε ότι παρά τις όποιες υποκειμενικές προθέσεις, που δεν μπορούμε ούτε πρέπει να κρίνουμε εδώ, ο δρόμος που σκιαγραφεί είναι γεμάτος αδιέξοδα. Θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τα σημαντικότερα.

Προκαταρκτικά όμως οφείλουμε μια εξήγηση: μεγάλο μέρος της Έκθεσης περιέχει λίγο πολύ ορθές διαπιστώσεις, που έχουν επαναληφθεί σε σειρά εκθέσεων περί την αναπτυξιακή πορεία της χώρας την προηγούμενη δεκαετία (Έκθεση McKinsey-2011, Έκθεση Διανέοσις-2016², η επίσημη Εθνική Αναπτυξιακή Στρατηγική 2030 που εκπονήθηκε επί διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ και εγκρίθηκε από τους θεσμούς το 2018³, σειρά μέτρων που εμπεριέχονται στα διαδοχικά μνημόνια και δεν έχουν ολοκληρωθεί κτλ.). Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια που σημειώνονται στην Έκθεση και μάλλον τυγχάνουν καθολικής έγκρισης: η ανάγκη βελτίωσης της κατάρτισης του εργατικού δυναμικού, η αύξηση της συμμετοχής νέων και γυναικών σε αυτό, η διασύνδεση βιομηχανίας και πανεπιστημίων για ερευνητικούς/παραγωγικούς λόγους, η βελτίωση της δημόσιας διοίκησης και η ψηφιοποίηση. Αυτού του τύπου τα μέτρα θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση για μια εν μέρει κοινή διακομματική πλατφόρμα, που καλό θα ήταν η Βουλή να εγκρίνει και ελέγχει την εφαρμογή της, ώστε να μπορέσουμε να αποφύγουμε τις άγονες αντιπαραθέσεις. Δυστυχώς όμως, η όποια συμφωνία επί ορισμένων σημείων και διαπιστώσεων, δεν αρκεί. Οι ενστάσεις είναι πολλές και σε κεντρικά σημεία της Έκθεσης.

¹ Το κείμενο αυτό έρχεται ως συνέχεια προγενέστερου κειμένου που είχε δημοσιευθεί στις αρχές Αυγούστου (*Το Σχέδιο Ανάπτυξης της κυβέρνησης δεν απηχεί τις ανάγκες και τις προσδοκίες της κοινωνίας: Κάποιες πρώτες σκέψεις για το «Σχέδιο Πισσαρίδη»*, ΕΝΑ 11.8.20).

² Τσακλόγλου Π. κ.ά. Ένα νέο αναπτυξιακό πρότυπο για την Ελληνική οικονομία και η μετάβαση σε αυτό https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/05/production_model_research_dianeosis_final.pdf

³ Εθνική Στρατηγική για τη Βιώσιμη και Δίκαιη Ανάπτυξη 2030 <https://www.nationalgrowth-strategy.gr/el/>

2. ΤΟ ΒΑΣΙΚΟ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ ΠΟΥ ΠΡΟΚΡΙΝΕΙ ΕΙΝΑΙ ΞΕΠΕΡΑΣΜΕΝΟ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟ

Η Έκθεση αποτελεί κείμενο ξεπερασμένο σε βασικές του όψεις. Θα μπορούσε να έχει κάποια αποτελέσματα αν υιοθετούνταν κάπου 15, 20 ή 25 χρόνια πριν. Εάν ακολουθούνταν, δεν θα μετέτρεπε την χώρα σε αναπτυξιακό «τίγρη», καθώς το υπόδειγμα που ακολουθεί δεν οδηγεί σε αυτό. Αλλά τουλάχιστον θα μπορούσε η χώρα να έχει αποφύγει τις εντυπωσιακές δομικές ανισορροπίες που την καταδίκασαν στα χρόνια της κρίσης και επέτρεψαν να χρησιμοποιηθεί ως αποδιοπομπαίος τράγος⁴.

Η περί το 2000 κατάσταση της χώρας δεν ήταν τραγική, παρά τα δομικά προβλήματά της (αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο, σημαντικό δημόσιο χρέος, αδύνατο παραγωγικό υπόδειγμα, καταναλωτισμός κτλ.). Υπήρχε επαρκής ζήτηση, χαμηλό ακόμα ιδιωτικό χρέος και μια επεκτεινόμενη οικονομία, έστω και σε μάλλον σαθρές βάσεις. Θα μπορούσε να αφαιρεθεί ένα μέρος των πόρων από την παρασιτική κατανάλωση (ιδιωτική και δημόσια), να περιορισθεί η διαφθορά και η φοροδιαφυγή, και να διοχετευθούν πόροι στη βελτίωση των υποδομών, της εκπαίδευσης, της δημόσιας διοίκησης, της υγείας κτλ., κατά τον οριζόντιο τρόπο που λίγο πολύ περιέχεται και στην Έκθεση Πισσαρίδη, ακολουθώντας τη διεθνή επιστημονική συναίνεση της εποχής εκείνης (Washington consensus), χωρίς να συναντήσει μείζονες κοινωνικές αντιδράσεις, αν βέβαια τα δύο τότε μεγάλα κόμματα ομολοούσαν έστω και για τα βασικά.

Όμως, οι τότε κυβερνήσεις απέτυχαν να στρέψουν τη χώρα προς την τότε κυρίαρχη κατεύθυνση. Επρόκειτο, ως γνωστό, για μια νεοφιλελεύθερης έμπνευσης κατεύθυνση, αρκετά τροποποιημένη από την αρχική «στεγνή» και θα λέγαμε χοντροκομμένη και αντιπαραγωγική σε βάθος χρόνου, ακόμα και για τα συμφέροντα

⁴ Θυμίζουμε το απόσπασμα από το πρόσφατο βιβλίο του Ομπάμα περί διάσωσης πρώτιστα των γαλλογερμανικών τραπεζών και όχι της χώρας ως αίτιο των μνημονίων και ως απόπειρα συγκάλυψης των ευθυνών της Γερμανίας και της Γαλλίας.

του κεφαλαίου, εκδοχή υπό τους Πινοσέτ, Ρήγκαν και Θάτσερ ερχόταν μάλλον κοντύτερα στον «τρίτο δρόμο» των Κλίντον, Σρέντερ, Μπλερ, καθώς έναντι της χοντροκομμένης θέσης «η κυβέρνηση είναι το πρόβλημα» και της απαίτησης για μείωση του κρατικού ρόλου σε οικονομία και κοινωνία ευρύτερα, αναγνώριζε σε αυτόν ένα θετικό, σχετικά σημαντικό ρόλο, αλλά οπωσδήποτε δευτερεύοντα και μάλλον παθητικό.

Με δύο λόγια, οι βασικές θέσεις αυτού του σοσιαλ-φιλελεύθερου μοντέλου ήταν οι εξής: διευκολύνετε την επιχειρηματικότητα κυρίως αφαιρώντας εμπόδια, βελτιώστε οριζόντια τις υποδομές, ιδίως τις μεταφορές και τις επικοινωνίες, ελαχιστοποιήστε τον κρατικό παραγωγικό ρόλο και τις ενεργές βιομηχανικές πολιτικές, περιθωριοποιήστε τα εργατικά συνδικάτα, ελαχιστοποιήστε τα εμπόδια σε εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο και χρηματοροές, μειώστε τους φόρους, ιδίως των πλουσίων, δημιουργήστε ένα ελάχιστο προστατευτικό δίκτυο για τους ανέργους και αφήστε στη συνέχεια την αγορά να κάνει τα «μαγικά» της. Πολύ γρήγορα θα έρθει η ποθητή και διαρκώς αναβαλλόμενη, από την κρίση του '70, ανάκαμψη της οικονομίας, και μέσω της αυτόματης «διάχυσης του πλούτου προς τα κάτω», λίγο πολύ όλοι θα μετάσχουν στη νέα αυτή ευημερία.

Όπως γνωρίζουμε βέβαια, αυτή η έστω βελτιωμένη εκδοχή της «Συναίνεσης της Ουάσινγκτον» δεν τήρησε τις υποσχέσεις της. Η ανάπτυξη που προκάλεσε ήταν αναιμική, αλλά αυτό δεν θα ήταν σπουδαίο πρόβλημα, τουλάχιστον για τις πλούσιες χώρες, αν δεν συνοδευόταν από αυξήσεις των χρεών (δημοσίων και ιδίως ιδιωτικών), αν δεν προκαλούσε μια διαρκώς εντεινόμενη ανισότητα, αν παρότι αναγνώριζε στα λόγια τα οικολογικά προβλήματα, στην πράξη έκανε λίγα έως καθόλου για την αποτροπή τους, αν δεν προκαλούσε μια διαρκώς εντεινόμενη ανασφάλεια στη μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων (ακόμα και αυτών με σταθερές εργασίες και καλούς μισθούς), αν δεν διευκόλυνε τη γιγάντωση των νέων κολοσσών της επιτήρησης (Google, Amazon, Facebook, Apple, Microsoft, κτλ.), αν δεν επέτρεπε τη δημιουργία ενός παγκόσμιου σκιώδους τραπεζικού τομέα υπεύθυνου σε μεγάλο βαθμό για την κρίση του 2007-2009 και την καταστροφή που υπέστη και η χώρα μας στη συνέχεια, αν δεν υπονόμεινε την ΕΕ εντείνοντας τις εσωτερικές της διαιρέσεις (Βορράς έναντι Νότου, Ανατολή έναντι Δύσης κτλ.).

Η Έκθεση δεν παρεκκλίνει από αυτή τη συνταγή. Κάλιστα θα μπορούσε να είχε γραφτεί 20 χρόνια πριν. Αλλά η απόπειρα αναβίωσης των ιδεών του 2000 μοιάζει

με ιστορία που επαναλαμβάνεται ως φάρσα. Από την Έκθεση απουσιάζουν σχεδόν όλα τα προβλήματα, όλα τα κακώς κείμενα που συνθέτουν τη σημερινή μας καχεξία. Για να αναφερθούμε μόνο σε μερικά κεντρικά: τα «οικονομικά της ζήτησης», η άλλη όψη στην οικονομική θεωρία τα τελευταία 90 χρόνια, δεν μπαίνουν ούτε από μια χαραμάδα στην Έκθεση. Είναι ένα κείμενο αμιγώς «οικονομικών της προσφοράς», που η μεγάλη τομή των κεϋνσιανών οικονομικών, και βεβαίως των πρόσφατων εξελίξεων των τελευταίων 10-15 χρόνων, αγνοείται⁵. Και αυτό φυσικά δεν είναι χωρίς συνέπειες. Αφού τα οικονομικά της ζήτησης⁶ δεν βρίσκουν χώρο, τα χρέη και η σημασία τους ως η κρίσιμη ίσως διαρροή της ζήτησης και επομένως της αναπτυξιακής καχεξίας δεν λαμβάνονται υπόψιν, οι ανισότητες (κοινωνικές, περιφερειακές, εθνικές κτλ.) ομοίως, η καθολική εργασιακή ανασφάλεια το ίδιο. Και αυτά όχι στη Δανία ή τη Γερμανία, αλλά στην Ελλάδα με το επίπεδο δημόσιου χρέους να ξεπερνά το 207% φέτος (στοιχεία της ΕΕ), του ιδιωτικού δε να είναι έτοιμο να προκαλέσει το νέο μεγάλο κύμα κοινωνικής αναταραχής, λόγω των κόκκινων δανείων και των νέων προβλέψεων περί μη προστασίας της πρώτης κατοικίας κτλ. Με τις ανισότητες ανεξέλεγκτες, η Έκθεση προετοιμάζει, μέσω της μείωσης της φορολογίας των υψηλότερων εισοδημάτων, τις μειώσεις των ασφαλιστικών εισφορών. Με την ανεργία 18% για φέτος σύμφωνα με τις προβλέψεις Νοεμβρίου της ΕΕ., η εργασία παραμένει απροστάτευτη και υποαμειβόμενη.

⁵ Αν και βεβαίως στην πράξη διεθνώς μετά την κρίση του 2007-9, αλλά πλέον και στην χώρα μας σε ένα μικρό βαθμό μετά την πανδημία, εφαρμόζονται ορισμένες καθαρά κεϋνσιανής σύλληψης πολιτικές, αλλά χωρίς την τίμια αναγνώριση της προέλευσης τους και της αντίθεσης τους με την επικρατούσα θεωρία.

⁶ Μια ενδιαφέρουσα νεοφυής παραφυάδα τους, είναι η Σύγχρονη Νομισματική Θεωρία (Modern Monetary Theory), που έρχεται να αμφισβητήσει τις παραδοσιακές θεωρίες περί υψηλών ελλειμμάτων και χρεών (βλ. π.χ. Kelton S. 2020. The deficit myth: Modern Monetary Theory and the Birth of the People's Economy). Οι πρεσβευτές της σύγχρονης νομισματικής θεωρίας διατείνονται ότι η τόνωση της οικονομίας μπορεί να γίνει μέσω της αύξησης των κυβερνητικών δαπανών. Η διαχείριση του ελλείμματος δεν συνεπάγεται, σύμφωνα με τη θεωρία, αύξηση φόρων, καθώς η κυβέρνηση μπορεί να τυπώσει φρέσκο χρήμα, υπό την προϋπόθεση ότι ο πληθωρισμός παραμένει υπό έλεγχο. Έτσι, μπορεί να διασωθεί μια οικονομία που ολισθαίνει προς την ύφεση με αυξημένες δαπάνες σε υποδομές, παιδεία, κοινωνική πρόνοια και πρωτοβουλίες για το περιβάλλον (βέβαια για μια χώρα μέλος της ευρωζώνης τα πράγματα πολύ πιο δύσκολα, καθώς στερείται του βασικού νομισματικού εργαλείου).

Με όλους τους παραπάνω παράγοντες στο «βαθύ κόκκινο», τίθεται το ερώτημα: χωρίς αύξηση της ζήτησης, για ποια ανάπτυξη μπορούμε να μιλάμε; Λαμβάνοντας υπόψιν ότι η εγχώρια ζήτηση ήταν και είναι πάντοτε το αποφασιστικό μέρος της συνολικής, σε τι ελπίζουμε; Η Έκθεση φαίνεται να ποντάρει:

α) στην εξωτερική ζήτηση, καθώς τίποτα δεν πείθει ότι αναμένεται η τόνωση της εσωτερικής. Όμως, τίθεται το εύλογο ερώτημα: πώς θα σημειωθεί αυτή η τόσο αξιόλογη αύξηση της εξωτερικής ζήτησης (δηλ. των εξαγωγών) και μάλιστα επαρκώς σύντομα ώστε να «τραβήξει» την οικονομία και την κοινωνία έξω από το βάλτο⁷ εάν μάλιστα λάβουμε υπ' όψιν και τις συνέπειες της πανδημικής κρίσης, τις διαταραχές που μπορεί να προκληθούν ανά πάσα στιγμή στα επίπεδα και τις συνιστώσες της εξωτερικής ζήτησης. Δεδομένου επίσης ότι διεθνώς αναμένονται ισχυρές μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και τις διατάξεις των διεθνών αλυσίδων αξίας ως συνάρτηση των τάσεων επαναπατρισμού επιχειρήσεων σε επίπεδο προηγμένων βιομηχανικά οικονομιών, των εμπορικών αντιπαραθέσεων αλλά και της διαμόρφωσης νέων διαφοροποιημένων αλυσίδων, εθνικών βιομηχανικών πολιτικών και περιφερειακών παραγωγικών πυρήνων, η κατ' εξοχήν στήριξη στις εξαγωγές δείχνει περισσότερο μετέωρη.

β) στις επενδύσεις του ευρωπαϊκού Ταμείου Ανάκαμψης και στην εξ αυτής της πηγής αύξηση της ζήτησης. Χωρίς να μπορεί κανείς να υποτιμήσει τη σημασία τους επί της ζήτησης, δεν πρέπει και να τις υπερτιμήσει, καθώς όπως όλα δείχνουν, μετά το πέρας της πανδημίας, θα υπάρξουν σαρωτικές απαιτήσεις για πρωτογενή πλεονάσματα ώστε να αποπληρωθεί το με μορφή δανείων και όχι επιχορηγήσεων μέρος του ανωτέρω ποσού και βεβαίως αυτό σε μια για πολλά χρόνια δοκιμασμένη οικονομία, όπως η ελληνική, θα έχει αρνητικότερο αντίκτυπο.

⁷ Τη στιγμή μάλιστα που αντιλαμβανόμαστε -ως συνέπεια και του Covid-19- τις διαταραχές που μπορεί να προκληθούν ανά πάσα στιγμή στα επίπεδα και τις συνιστώσες της εξωτερικής ζήτησης. Δεδομένου επίσης ότι διεθνώς αναμένονται ισχυρές μεταβολές στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και τις διατάξεις των διεθνών αλυσίδων αξίας ως συνάρτηση των τάσεων επαναπατρισμού επιχειρήσεων σε επίπεδο προηγμένων βιομηχανικά οικονομιών, των εμπορικών αντιπαραθέσεων αλλά και της διαμόρφωσης νέων διαφοροποιημένων αλυσίδων, εθνικών βιομηχανικών πολιτικών και περιφερειακών παραγωγικών πυρήνων. Εν συνόψει, σε ένα τόσο ευμετάβλητο διεθνές οικονομικό, εμπορικό και παραγωγικό περιβάλλον, δεν θα ήταν υπερβολικό κάποιος να θεωρήσει ακροσφαλή μια στρατηγική που θα βασιστεί σε τέτοιο βαθμό στην εξωτερική ζήτηση, ιδιαίτερα για μια οικονομία όπως η ελληνική με όλα τα παραγωγικά χαρακτηριστικά που ακόμη την καθορίζουν (π.χ. επίπεδα εξαγωγών και περιορισμένη συμβολή μεταποιητικών προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας, επίπεδο συμμετοχής σε ενδιάμεσα και τελικά στάδια διεθνών αλυσίδων αξίας, τομείς παραγωγικής ειδίκευσης και χαμηλό μερίδιο τομέων υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης στην εγχώρια μεταποίηση).

Τα 10 χρόνια μνημονιακής προσαρμογής είχαν περιορισμένα αποτελέσματα επί των εξαγωγών εν γένει και ιδίως σε επίπεδο σύνθεσης εξαγωγικού μείγματος (εξαγωγικών προϊόντων/υπηρεσιών) όπου και επικρατούν γεωργικά, μεταλλευτικά και χαμηλής και μέσης τεχνολογίας προϊόντα (π.χ. περιορισμένη συμβολή των εξαγωγών προϊόντων μέσης και υψηλής τεχνολογίας στο εμπορικό ισοζύγιο και των εξαγωγών υπηρεσιών έντασης γνώσης, ως ποσοστό των συνολικών εξαγωγών υπηρεσιών). Υπήρξε βέβαια μια ανάκαμψη ιδιαίτερα περίοδο 2015-2019, αξιόλογη, που όμως χρειάζεται να ενταθεί σημαντικά για να γυρίσει σελίδα η οικονομία μας. Οι εξαγωγές μας στηρίχθηκαν⁸ κάπως στη μείωση του εργατικού κόστους (αν και όχι του ελάχιστου καθώς οι εξαγωγικές επιχειρήσεις εν γένει δεν απασχολούν χαμηλόμισθους μισθωτούς), στην ευρωπαϊκή ανάκαμψη, αλλά και σε μια σειρά οριζόντιων μεταρρυθμίσεων στην κατεύθυνση που και η Έκθεση προτείνει να συνεχισθεί. Ωστόσο, απέδωσαν μέτρια στο σύνολο αποτελέσματα, και μάλιστα κατά βάση ποσοτικά χωρίς την απαιτούμενη ποιοτική αναβάθμιση των εξαγωγών. Και οι ποσοτικές επιδόσεις όμως είναι δύσκολο να διατηρηθούν αν δεν ανακάμψουν ποιοτικά οι εξαγωγές, καθώς το εργατικό κόστος δεν μπορεί να παραμένει διαρκώς υπερσυμπιεσμένο. Και βεβαίως, όπως σημειώσαμε πριν, η αναμενόμενη ανάκαμψη δεν επέρχεται χωρίς μια σειρά άλλων πολιτικών επιχειρησιακών και κρατικών, περί των παραπάνω, με στόχο την τεχνολογική/ποιοτική αναβάθμιση, που όμως στην περίπτωση μας ελάχιστα προωθήθηκαν.

Η Έκθεση φαίνεται να κινείται ακριβώς σε αυτές τις ράγες, ελπίζοντας με μέτρα από την πλευρά της προσφοράς (μειώσεις ασφαλιστικών εισφορών, φόρων, συναλλακτικού κόστους, με πάγωμα αν όχι μείωση των εργατικών αμοιβών -γιατί τι άλλο είναι η περαιτέρω ελαστικοποίησή τους, η ουσιαστική εξαφάνιση των υπερωριών κτλ.) να αυξήσει δραστικά τις εξαγωγές ώστε να αντισταθμίσει την απουσία της εγχώριας ζήτησης. Εξ ου και δεν επιχειρεί να αναστοχαστεί τις αστοχίες της δημοσιονομικής προσαρμογής της τελευταίας δεκαετίας. Μοιάζει με τον γνωστό αφορισμό: είναι τρέλα να επαναλαμβάνεις τα ίδια ελπίζοντας σε διαφορετικά αποτελέσματα. Αν και εδώ μάλλον ισχύει η άποψη του σαιξπηρικού Πολώνιου: «και αν είναι τρέλα, έχει την μέθοδό της».

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε, ότι η Έκθεση αγνοεί ότι η χώρα θα καθηλωθεί σε μια αναιμική ανάπτυξη χωρίς μια νέα διαπραγμάτευση για τα χρέη της, χωρίς μια έντιμη επανεξέταση των μνημονιακών επιδόσεών της και των αδιεξόδων τους. Χρειαζόμαστε διαφορετικές πολιτικές και σε αυτές στρεφόμαστε τώρα, αναλύοντας ορισμένες, επιπλέον του κεντρικού προβλήματος της ζήτησης.

⁸ Η μείωση του κόστους εργασίας δεν είναι από μόνη της ικανή να τονώσει αξιόλογα την εξαγωγική δραστηριότητα όπως έδειξε και πρόσφατη μελέτη για την Ελλάδα (Κακουλίδου Θ, Καλυβίτης Σ. Κατσιμή Μ. & Μούτος Θ. 2020 Εξωστρέφεια, εξαγωγές των επιχειρήσεων και μισθολογικό περιβάλλον στην Ελληνική οικονομία, ΕΛΙΑΜΕΠ & Ίδρυμα Λεβέντης).

3. ΤΟ ΔΟΜΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΔΕΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΕΤΑΙ

Οι προτάσεις της Έκθεσης, συνιστούν μια αργή και βασανιστική επάνοδο σε «κανονικά» επίπεδα ανεργίας, κάτω του 10%. Η αργή, σε βάθος δεκαετίας, επαναφορά τους σε κάποια «κανονικότητα» είναι απολύτως απαράδεκτη. Και αυτό γιατί θα προκαλέσει μια νέα έξοδο των νεώτερων ηλικιών και την ουσιαστική επαγγελματική απαξίωση μιας γενιάς ανέργων, ιδίως νέων (κάτι που προκύπτει σχεδόν πάντα ως συνέπεια μεγάλων χρονικών διαστημάτων απραξίας). Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Να αναφερθούμε στην δομική ανεργία που όπως όλα δείχνουν θα αρχίσει να προκαλείται λόγω της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης τα επόμενα 5-10 χρόνια; Έχουμε σκεφτεί το ενδεχόμενο μιας νέας ύφεσης μέσα στα χρόνια της τρέχουσας δεκαετίας; Θα αντέξει η χώρα μια ακόμα αναστροφή της πτωτικής τάσης της ανεργίας; Αν όλα τα παραπάνω λαμβάνονταν σοβαρά υπ' όψιν, η αντιμετώπιση της ανεργίας θα έπρεπε να είναι το κεντρικό σημείο της Έκθεσης. Στον 21ο αιώνα και με τόσες εθνικές, περιφερειακές, τοπικές και επιχειρηματικές ανάγκες, δεν μπορούμε άραγε να καταστρώσουμε και να χρηματοδοτήσουμε προγράμματα αντιμετώπισης της ανεργίας, όχι στην ακραία μεσοπολεμική του Κέυνς «για να ανοίγουμε ακόμα και τρύπες» αλλά που να συμβάλλουν στην κοινωνική ευημερία; Τόσο πολύ φτώχυνε η φαντασία μας και η κοινωνική επινοητικότητα, ώστε να αναμένει την αντιμετώπιση της ανεργίας μόνο μέσα από τις μικροεπιχειρηματικές αποφάσεις⁹ σε φόντο λιτότητας, που τόσο ανεπαρκείς φάνηκαν εδώ και καιρό;

⁹Τη στιγμή μάλιστα που γνωρίζουμε τον περιορισμένο επενδυτικό και επιχειρηματικό ορίζοντα της πλειονότητας των μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων και ο οποίος «στενεύει» ακόμη περισσότερο ένεκα των επιπτώσεων της μακράς πλέον πανδημικής κρίσης. Γνωρίζουμε πόσες είναι οι επιχειρήσεις που «δεν θέλουν να επιδοτηθούν» αλλά «θέλουν να κάνουν επενδύσεις», όπως διατυπώθηκε πρόσφατα από κυβερνητικές πηγές, αυτές θα αποτελούν τους μοναδικούς αποδέκτες των νέων χρηματοδοτικών εργαλείων; Έχουμε πραγματική εικόνα πόσες επιχειρήσεις βρίσκονται αυτή τη στιγμή σε θέση να εξασφαλίσουν τραπεζικό δάνειο -όπως τίθεται ως όρος-προκειμένου να αποκτήσουν πρόσβαση στα νέα χρηματοδοτικά εργαλεία του εθνικού Ταμείου Ανάκαμψης; Γνωρίζουμε πόσες επενδύσεις τέτοιου τύπου είναι απαραίτητες για να αντιμετωπιστεί, μόνο μέσω αυτών, η ανεργία; Το πιο ανησυχητικό είναι ότι οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα υφίστανται και συμπεριέχονται σε ένα παρεμφερές δόγμα της λογικής της «αυτόματης διάχυσης του πλούτου προς τα κάτω», το οποίο είναι το εξής: συγκεντρωμένες μεγάλες επενδύσεις με σκοπό τη μετατόπιση σε ένα μοντέλο «επιλογής πρωταθλητών» (picking the winners/champions), ευελπιστώντας ότι οι τελευταίοι θα συμπαρασύρουν μαζί τους όσες επιχειρήσεις μπορούν να ακολουθήσουν παραγωγικά και τεχνολογικά, επιλύοντας, υποτίθεται, με αυτό τον «αυτόματο» και μακρόσυρτο κύκλο το φλέγον ζήτημα της ανεργίας κάποια στιγμή στο απώτερο και αόριστο μέλλον...

4. ΑΠΟΥΣΙΑ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ (INDUSTRIAL POLICIES¹⁰)

Όπως προαναφέραμε, η Έκθεση κινείται κάπου 20-25 χρόνια πριν, προτείνοντας ως βιομηχανική πολιτική ορισμένες οριζόντιες δράσεις που ουσιαστικά στηρίζουν την επιχειρηματικότητα (επιτάχυνση αδειοδοτήσεων, μείωση ρυθμίσεων κτλ.), πέραν των φορομειώσεων. Όμως πλέον οι απόψεις αυτές έχουν δεχθεί καταλυτική κριτική ως ανεπαρκείς (προσοχή: όχι ως άχρηστες). Αναδύεται διεθνώς, και σίγουρα στην Ευρώπη του γαλλογερμανικού άξονα, ένα νέο παράδειγμα βιομηχανικής πολιτικής με αυξημένο κρατικό ρόλο, αλλά σε διαρκή συνεργασία και συνδιαμόρφωση απόψεων με τους κοινωνικούς εταίρους, που θα κινείται από τα πάνω προς τα κάτω εξ ίσου με από τα κάτω προς τα πάνω. Τούτο διαφαίνεται από τη Γερμανία¹¹ έως την Κίνα, με τις νέες βιομηχανικές και συχνά κλαδικές τους πολιτικές, και από την κατανόηση ότι οι παραγωγικές αλυσίδες και το ποιος τις ελέγχει -ιδιαίτερα δε η βιομηχανία- αποτελούν αξεπέραστη αναπτυξιακή προτεραιότητα (τροφοδοτώντας μάλιστα ένα νέο ιδιόρρυθμο βιομηχανικό και τεχνολογικό ανταγωνισμό, βιομηχανικό επαναπατρισμό και μια εκ νέου ανάδειξη της ισχυρής βιομηχανικής παραγωγικής βάσης σε συστατικό της οικονομικής μεγέθυνσης αλλά και της παραγωγικής αυτάρκειας) που καμία υποτιθέμενη μεταβιομηχανική πραγματικότητα δεν υποκαθιστά.

¹⁰ Τις τελευταίες δεκαετίες ο όρος έχει πάρει πολύ ευρύτερη διάσταση από τη στενή έννοια της βιομηχανίας και εννοείται η πολιτική για αντιμετώπιση συγκεκριμένων προβλημάτων για την αναδιάρθρωση κλάδων της οικονομίας.

¹¹ Κάποιος μπορεί να διαπιστώσει την άκρως παρεμβατική αντίληψη χωρών όπως η Γερμανία, στην πρόσφατη παρουσίαση από τον Υπουργό Οικονομίας και Ενέργειας P. Altmaier των προτάσεων του για τη «Νέα Γερμανική Βιομηχανική Πολιτική» (Industriepolitik 2030). Επισημαίνει ότι οι στρατηγικές βιομηχανικής πολιτικής παρουσιάζουν μια αναγέννηση σε πολλά μέρη του κόσμου και πως υπάρχουν ελάχιστες επιτυχημένες χώρες που βασίζονται αποκλειστικά και χωρίς εξαίρεση στις δυνάμεις της αγοράς για να διαχειριστούν αυτά τα ζητήματα. Εάν οι δυνάμεις της αγοράς στην οικονομία μιας χώρας δεν μπορούν να διατηρήσουν την καινοτομική τους δυναμική και ανταγωνιστικότητα, τότε είναι ευθύνη και καθήκον του κράτους να παρέμβει. Προτείνει την παροχή προστασίας σε «κρίσιμες» γερμανικές επιχειρήσεις από τον κίνδυνο εξαγοράς τους από τους ανταγωνιστές τρίτων κρατών, την παροχή κρατικών επιδοτήσεων και στήριξης σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας έως ότου αναπτυχθούν ισχυρές σχετικές κοινοπραξίες.

Μάλιστα, οι συνθήκες που προέκυψαν μετά την εμφάνιση της πανδημίας του κορονοϊού έδωσαν πολύ μεγαλύτερο χώρο για κάθε τύπου δημόσιες παρεμβάσεις, είτε προσωρινά (μέχρι να περάσει η κρίση) είτε και μακροπρόθεσμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η στροφή του σοσιαλ-φιλελεύθερου Μακρόν σε μια πιο παρεμβατική λογική του κράτους· σημειωτέον ότι τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές, και με την εμπειρία της υγειονομικής κρίσης, ο Γάλλος Πρόεδρος ανασυστήνει το περίφημο γκωλικό Γραφείο Σχεδιασμού¹² «για να ανακαλύψουμε εκ νέου», όπως λέει χαρακτηριστικά, «την αίσθηση του μακροπρόθεσμου, διότι η διακυβέρνηση δεν είναι μόνο διαχείριση κρίσεων».

Η νέα οικονομία της γνώσης, την οποία πολλοί επικαλούνται, δεν μπορεί να οικοδομηθεί χωρίς τη διαδικασία της εν παραγωγή μάθησης και πειραματισμού. Αλλά ποια διαδικασία μάθησης να υπάρξει σε μια διαρκώς φθίνουσα βιομηχανία; Η Έκθεση δεν μας βοηθά να προχωρήσουμε την κατανόηση μας για τα αίτια της παρακμής της ελληνικής βιομηχανίας. Αγνοεί τον υποστηρικτικό ρόλο του κράτους ώστε η βιομηχανία να θέτει κάθε φορά λίγο ψηλότερα τον πήχη σε παραγωγική ποιότητα και ποικιλία¹³. Και συνεπώς δεν προτείνει θεσμικές ρυθμίσεις που θα διευκολύνουν τα παραπάνω και ιδίως την εισαγωγή των νέων βιομηχανικών πολιτικών¹⁴ και των αναγκαίων μαχών σε επίπεδο ΕΕ, που μοιραία θα προκύψουν.

¹² Το Γραφείο Σχεδιασμού (Commissariat au Plan) ιδρύθηκε το 1946 από τον Ντε Γκωλ στο πλαίσιο της σχεδιασμένης μεταπολεμικής ανασυγκρότησης της Γαλλίας και αποτέλεσε βασικό μοχλό καθοδήγησης και σχεδιασμού της μεταπολεμικής ανάπτυξης της χώρας.

¹³ Σε μια χώρα που σημαντικό μέρος του ΑΕΠ της κατευθύνεται σε αμυντικές δαπάνες, σε μια χώρα που η εδαφική της ακεραιότητα απειλείται, δεν υπάρχουν καν νύξεις για τον ρόλο των αμυντικών βιομηχανιών, για πιθανές διεθνείς συνεργασίες και για το όφελος από την διάχυση καινοτομιών από αυτόν τον τομέα προς την υπόλοιπη βιομηχανία.

¹⁴ ...ιδιαίτερα οικονομίες με τα χαρακτηριστικά της ελληνικής σε επίπεδο παραγωγικής και βιομηχανικής διάρθρωσης, καλούνται να προβληματιστούν ιδιαίτερα σε ένα ευρύτερο διεθνές περιβάλλον ραγδαίας επανα-βιομηχάνισης νέου τύπου με συνδυασμό πλέον και έντονων στοιχείων τεχνολογικού και άυλου κεφαλαίου έντασης γνώσης αλλά και νέων εργαλείων «επιχειρηματικού κράτους», όπως θα έλεγε και η Μ. Mazzucato (2013), δεδομένου ότι πλέον διαμορφώνονται οι συνθήκες διεύρυνσης του παραγωγικού και αναπτυξιακού χάσματος ανάμεσα στις προηγμένες οικονομίες που στηρίζουν ενεργά τη βιομηχανική τους ανάπτυξη και τις υστερούσες οικονομίες που αναζητούν προσανατολισμό με ασθενικές βιομηχανικές πολιτικές παλιάς κοπής.

Είναι παραπάνω από βέβαιο ότι τα διάφορα ευρωπαϊκά Ταμεία (συνοχής, περιφερειακά κτλ.), αποτέλεσαν μέσα ανακούφισης, αλλά απέτυχαν να προκαλέσουν δομικές παραγωγικές μεταβολές στην ΕΕ και να εξαλείψουν διαχρονικά υφιστάμενες ανισορροπίες.

Η κρίση έδειξε ότι αυτές καλά κρατούν. Η νότια Ιταλία (και Ισπανία) εξακολουθεί να υστερεί έναντι της βόρειας, η υπόλοιπη Ελλάδα έναντι του λεκανοπέδιου, ο ευρωπαϊκός Νότος έναντι του Βορρά, η Ανατολή έναντι της Δύσης και το χάσμα μάλλον διευρύνεται παρά περιορίζεται. Χρειαζόμαστε επομένως νέες ευρωπαϊκές ιδέες, αλλά επ' αυτού η συνεισφορά της Έκθεσης είναι ισχνή, καθώς θεωρεί ότι με την υιοθέτηση μέτρων που ενώ εφαρμόζονται εδώ και μια γενιά και δεν απέτρεψαν την αύξηση των αποκλίσεων, τώρα κατά τρόπο μαγικό θα επέλθει η αντιστροφή της τάσης. Το αναδυόμενο νέο παράδειγμα βιομηχανικών πολιτικών δείχνει πώς χώρες άλλοτε φτωχότερες από την Ελλάδα, όπως π.χ. η Ν. Κορέα, κατάφεραν να αναδειχθούν σε αναπτυξιακούς πρωταθλητές. Η Έκθεση τις αγνοεί.

5. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΑΓΝΟΟΥΝΤΑΙ

Ως προς τις κοινωνικές ανισότητες, η Έκθεση είναι και εδώ φτωχή, ελπίζοντας να τις θεραπεύσει μέσω της κοινωνικής κινητικότητας που θα είναι παράγωγη της επαγγελματικής (αξιοκρατικής) εκπαίδευσης και των ευκαιριών της. Και εδώ ξανά κινούμαστε ακριβώς στο πνεύμα των 30-40 προηγούμενων χρόνων, που τόσο καθοριστικά απέτυχε στην αντιμετώπιση των ανισοτήτων, αν δεν συνέβαλε κιόλας στην όξυνσή τους. Η Έκθεση δεν προτείνει κανένα δείκτη επ' αυτού. Αλλού εν γένει και σωστά προτείνει τη σύγκλιση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, π.χ. σε επενδύσεις, ΑΕΠ κτλ. Όμως εδώ, όπως και στη βιομηχανία, όχι¹⁵. Η παράλειψη δεν είναι τυχαία: αποκαλύπτει μάλλον την άρρητη θέση για ανάπτυξη που δεν θα στηρίζεται στη βιομηχανία, αλλά στα γνωστά και παραδεδομένα (οικοδομή, τουρισμός κτλ.) -που τελικά θα οδηγήσουν και πάλι σε παράταση και επιδείνωση των ανισοτήτων.

¹⁵ Γενικά η Έκθεση είναι ένα γενικόλογό κείμενο χωρίς δεσμεύσεις με μετρήσιμους στόχους (Βασικούς Δείκτες Απόδοσης -key performance indicators) λ.χ. το 2030 θα φτάσουμε το X% του ΑΕΠ για έρευνα.

Οι ανισότητες δεν είναι μόνο κοινωνικά άδικες, αλλά και άμεσα αντιπαραγωγικές. Αποτελούν το κατεξοχήν πρόβλημα των κοινωνιών από τη δεκαετία του 1980, γεγονός που αναγνωρίζεται πια όχι μόνο από μεμονωμένους ερευνητές αλλά και από διεθνείς Οργανισμούς (ΟΟΣΑ, ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα)¹⁶. Αυτή η νέα πραγματικότητα όμως δεν βρίσκει θέση στην Έκθεση. Αυτή την κοπερνίκειο αντιστροφή παραδείγματος έρχεται να εκφράσει χαρακτηριστικά η Η. Boushey, μέλος του Συμβουλίου Οικονομικών Εμπειρογνομών του εκλεγμένου Προέδρου των ΗΠΑ Τζο Μπάιντεν, με το περσινό μπεστ-σέλερ βιβλίο της με τον χαρακτηριστικό τίτλο: *Χωρίς όρια: πώς οι ανισότητες περιορίζουν την οικονομία μας και τι να κάνουμε επ' αυτού*.

Όμως, αν κανείς έπαιρνε στα σοβαρά αυτές τις νέες τάσεις, θα έπρεπε να καταρτίσει το κύριο μέρος μιας έκθεσης για την αναπτυξιακή πορεία της χώρας την επόμενη δεκαετία για την ανεργία, για την αδυναμία των συνδικάτων¹⁷, για τον κατώτατο μισθό, για τις απλήρωτες υπερωρίες κ.ά., δεν θα προωθούσε τις φορομειώσεις των πλουσίων (π.χ. κατάργηση του συμπληρωματικού ΕΝΦΙΑ και του φόρου αλληλεγγύης) εν τω μέσω βαθύτατης δημοσιονομικής κρίσης, που ως αποτέλεσμα θα έχουν αύριο την περαιτέρω συρρίκνωση των παροχών του κοινωνικού κράτους. Ακόμα θα στήριζε τη μικρομεσαία επιχειρηματικότητα, χωρίς να τη θεωρεί βάρος ή εμπόδιο στην αύξηση της παραγωγικότητας, των επενδύσεων και της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Θα προωθούσε τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, φροντίζοντας όμως να μην καταλήξουν σε ένα ακόμα ολιγοπώλιο. Θα προβληματιζόταν για το στενό ολιγοπώλιο των τεσσάρων συστημικών τραπεζών. Δεν θα προωθούσε το κεφαλαιοποιητικό έναντι του αναδιανεμητικού συνταξιοδοτικού συστήματος που βασίζεται στην ύπαρξη αξιόλογων αποταμιεύσεων, και όχι ανύπαρκτων ή μάλλον αρνητικών (όπως πράγματι συμβαίνει), σ' αυτούς που ιδίως απευθύνεται, στους μικρομεσαίους μισθωτούς και επαγγελματίες. Όλα αυτά μάς φέρνουν στο μυαλό τον επί σειρά ετών πλουσιότερο άνθρωπο του πλανήτη, τον Γουόρεν Μπάφετ και τη διάσημη δήλωσή του: «Υπάρχει όντως ένας ταξικός πόλεμος που βρίσκεται σε εξέλιξη, αλλά είναι η δική μου τάξη, η τάξη των πλουσίων, που έχει κηρύξει αυτόν τον πόλεμο -και τον κερδίζει».

¹⁶ Picketty T. (2013) *Capital in the twenty first century*, Atkinson A.B. (2015) *Inequality: What can be done?*, Milanovic B. (2016) *Global inequality a new approach for the age of globalization*, OECD (2015) *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*

¹⁷ Όπως επισημαίνει ο ΟΟΣΑ (OECD (2019) *Negotiating our way up* <https://tuac.org/news/collective-bargaining-put-under-the-oecd-magnifying-glass-release-of-the-oecd-report-negotiating-our-way-up/>) «η συλλογική διαπραγμάτευση έχει σημασία για ορισμένους από τους στόχους πολιτικής που ενδιαφέρουν περισσότερο τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και τους πολίτες: απασχόληση, μισθοί, ανισότητες και παραγωγικότητα»

6. ΑΠΟΥΣΙΑ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Η Έκθεση, συνεπώς, με τη γενικότερη κατεύθυνσή της, φαίνεται να συνεχίζει χωρίς κανένα αναστοχασμό στις κατευθύνσεις των μνημονιακών χρόνων. Φυσικά δεν είναι λάθος οι επισημάνσεις της, επί παραδείγματι, για τη δημόσια διοίκηση. Χρειαζόμαστε και μεγαλύτερη ψηφιοποίηση και περισσότερη αξιοκρατία σε προσλήψεις-προαγωγές, αναμφίβολα. Πάνω απ' όλα όμως χρειαζόμαστε επιστημονική ειλικρίνεια και εντιμότητα, και αυτό σημαίνει ουσιαστική επανεξέταση της υπερδεκαετούς διάρκειας και επίμονης, τουλάχιστον στη θεωρία, μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησής μας. Είχε αποτελέσματα; Προκαταλαμβάνοντας μια συζήτηση που δεν έγινε και στην οποία η Έκθεση δεν συμβάλλει, η δική μας γνώμη είναι ότι το τελικό ισοζύγιο είναι μάλλον αρνητικό. Δεν θεωρούμε ότι έχουμε μια πιο αποτελεσματική Διοίκηση, παρά τις επιμέρους βελτιώσεις.

Οι λόγοι είναι πολλοί και εν γένει γνωστοί: συνέχιση αναξιοκρατικών και αδιαφανών προαγωγών, έλλειψη στοχοθεσίας, ανεπαρκής και απαρχαιωμένη ψηφιοποίηση κτλ. Πάνω απ' όλα από τη δημόσια διοίκηση απουσιάζει η αίσθηση της δημιουργικότητας, της συνεισφοράς: οι δημόσιοι υπάλληλοι, παρά τη μάλλον υψηλή κατάρτιση πολλών και ιδίως των νεώτερων, συχνά καταδικάζονται σε εργασίες στην καλύτερη περίπτωση ρουτίνας, καθώς η πολιτική τάξη τους έχει στερήσει την όποια ουσιαστική συμμετοχή στα δημόσια πράγματα, αφού προγραμματίζει τις δημόσιες πολιτικές ερήμην τους, στερώντας τες έτσι από την αναγκαία συνέχεια και εμπειρογνωμοσύνη.

Χρειαζόμαστε νέες διοικητικές αναπτυξιακές δομές που θα μπορούν να καταρτίσουν, να συντονίσουν και να φέρουν σε πέρας έναν αναπτυξιακό σχεδιασμό απολύτως αναγκαίο ένεκα των σημαντικών και νεοφανών προβλημάτων που αναδεικνύουν η παγκοσμιοποίηση, η κλιματική αλλαγή, οι τεχνολογικές εξελίξεις, η διαρκώς μεταλλασσόμενη ΕΕ κοκ. Έναν αναπτυξιακό σχεδιασμό που να μπορεί να φέρει σε πέρας ευρύτερες κοινωνικές προκλήσεις, οι οποίες, αν και προφανώς περιέχουν ως κεντρικό τους άξονα την οικονομία, δεν εξαντλούνται σε αυτήν. Τέτοιες είναι π.χ. η οικολογική προοπτική, η κοινωνική και περιφερειακή σύγκλιση, η δημογραφική κόπωση, η μετανάστευση των υψηλής κατάρτισης νέων μας κτλ.

Η υπάρχουσα διοικητική δομή, με τις «φεουδαλικού» τύπου διαιρέσεις της και τις κληροδοτημένες αδράνειες του παρελθόντος, αδυνατεί να φέρει επιτυχώς εις πέρας ακόμα και τις καθημερινές υποχρεώσεις της. Είναι προφανές ότι χωρίς ένα νέο διοικητικό σχεδιασμό, μόλις και μετά βίας μπορεί να υποστηριχθούν οι τρέχουσες διοικητικές υποχρεώσεις και πολύ λιγότερο αρκετές από τις φιλόδοξες μεταρρυθμίσεις που προτείνει η Έκθεση. Σε καμία όμως περίπτωση το ευρύτερο αναπτυξιακό όραμα που περιγράψαμε λίγες γραμμές πριν.

7. Η «ΤΣΙΓΚΟΥΝΙΚΗ» ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΟΜΕΣΑΙΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

Την Έκθεση διαπερνά η βεβαιότητα της ανάγκης αύξησης του επιχειρηματικού μεγέθους στη χώρα, θέση με την οποία σε γενικές γραμμές συμφωνούμε. Αλλά από εκεί και πέρα αρχίζουν οι διαφωνίες μας. Η αύξηση του επιχειρηματικού μεγέθους μπορεί να επιδιωχθεί με αρκετούς τρόπους, φοβούμαστε όμως ότι, αν και μάλλον άρρητα, η Έκθεση στρέφεται προς την «ευθανασία» των μικρομεσαίων, ως τον προτιμώμενο μηχανισμό μεγέθυνσης. Δεν υπάρχει ο χώρος εδώ για να επεκταθούμε επί του θέματος, άλλωστε υπάρχει και μια εξαιρετική ανάλυση της Έκθεσης από το Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της ΓΣΕΒΕΕ¹⁸.

Εμείς θα περιοριστούμε σε τρεις παρατηρήσεις. Η πρώτη αναφέρεται στην απουσία ουσιαστικής στήριξης των ΜΜΕ, μέσα από την υποστήριξη συνεργατικών σχηματισμών τους, κάτι που θα πολλαπλασίαζε τα οφέλη από το αυξημένο επιχειρηματικό μέγεθος, χωρίς η «ευθανασία» να είναι αναγκαία, ενώ θα αποφευγόταν η υπερβάλλουσα συγκέντρωση επιχειρηματικής δύναμης, με οφέλη για τη δημοκρατία, την κοινωνική συνοχή, αλλά και την οικονομία. Κατά δεύτερον, δεν βλέπουμε στην Έκθεση να ενσωματώνονται καινοτόμες ιδέες και πολιτικές που θα σηματοδοτούσαν μια συνέχεια του κράτους στην αναπτυξιακή πολιτική, όπως η έτοιμη από την προηγούμενη κυβέρνηση δομή υποστήριξης των ΜμΕ¹⁹, σε θέματα τεχνολογίας, εξαγωγών, ψηφιοποίησης, συνεργασίας κτλ.

¹⁸ ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ (2020) Προτάσεις ΓΣΕΒΕΕ επί του Σχεδίου Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία

¹⁹ «Δίκτυο Δομών Στήριξης Επιχειρήσεων» (άρθρο 56 του ν.4605/2019) <https://www.euro2day.gr/news/economy/article/1672880/nea-domh-sthrixhs-gia-tis-mikromesaies-epiheirhsei.html>

Η δομή αυτή θα διευκόλυνε την αύξηση του επιχειρηματικού μεγέθους των ήδη εν λειτουργία ΜμΕ, ενδεχομένως και συγχωνεύσεις και συνεργασίες, χωρίς τη βίαιη διαδικασία των εξαγορών και την ακόμα βιαιότερη των πτωχεύσεων και κατάκτησης από μεγαλύτερες του μεριδίου αγοράς των πτωχευμένων. Επιπλέον, η «ψηφιακή» και η «πράσινη» μετάβαση άλλωστε δεν θα αποτελέσουν μια αυτονόητη διαδικασία για πολλές ΜμΕ, αλλά θα απαιτήσουν συγκροτημένους μηχανισμούς υποστήριξης και καθοδήγησης. Τέλος, δεν υπάρχει καμία ένσταση για την πραγματικότητα του μη δανεισμού των ΜμΕ²⁰. Όλες οι σχετικές έρευνες μας τροφοδοτούν με την πληροφορία ότι το πρόβλημα πρόσβασης στη χρηματοδότηση εξακολουθεί να παραμένει πρώτιστο για τις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες οικονομίες της ΕΕ²¹ (Έρευνα SAFE - European Commission, 2020). Το γεγονός αυτό δημιουργεί, μεταξύ άλλων, επιπλέον εμπόδια έναντι της ανάγκης αναβάθμισης του παραγωγικού αναπτυξιακού τους ρόλου και τροφοδοτεί ένα μικρο-οικονομικό φαύλο κύκλο και μια «αυτο-εκπληρούμενη προφητεία» που συνοψίζεται στην παραδοχή ότι οι μικρές επιχειρήσεις «δεν είναι παραγωγικές» (παραβλέποντας το γεγονός ότι δεν έχουν ισότιμη πρόσβαση στις απαραίτητες χρηματοδοτικές πηγές και εργαλεία που θα τις καταστήσουν εντέλει πιο παραγωγικές).

Και μια γενικότερη παρατήρηση: στην Έκθεση υπάρχει η βεβαιότητα ότι το μεγάλο επιχειρηματικό μέγεθος συμβάλλει στην παραγωγικότητα, οπότε υιοθετείται ως η προνομιακή στήριξη των μεγάλων επιχειρήσεων έναντι των υπολοίπων. Αναμφίβολα υπάρχει σχέση μεταξύ μεγέθους και αποτελεσματικότητας, αν και δεν πρέπει να μεταβάλλεται από στατιστική πιθανότητα σε μαθηματική

²⁰ Σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, ο ρυθμός πιστωτικής επέκτασης, στο δεκάμηνο Ιανουαρίου-Οκτωβρίου, προς τις επιχειρήσεις ως σύνολο αγγίζει το 9%, ενώ για τις μικρές επιχειρήσεις και τους ελεύθερους επαγγελματίες ήταν μόλις στο 0,5%. Συγκεκριμένα οι καθαρές χρηματοδοτήσεις προς τις μεγαλύτερου μεγέθους επιχειρήσεις ανήλθαν σε 5,2 δισ. ευρώ, ενώ προς τις μικρές επιχειρήσεις και ελεύθερους επαγγελματίες ήταν μόλις 76 εκατ. ευρώ!

²¹ Σύμφωνα με την έρευνα SAFE, για παράδειγμα, ενώ η πρόσβαση σε χρηματοδότηση κρίνεται από τις ελληνικές επιχειρήσεις του δείγματος ως το βασικότερο πρόβλημα (22%), στη Γερμανία και τη Γαλλία είναι προτελευταίο ζήτημα (9%), ενώ ο μ.ο. ανέρχεται σε 10% σε επίπεδο ΕΕ-27. Σε άλλες χώρες της ΕΕ τα ποσοστά είναι εμφανώς χαμηλότερα: Ιρλανδία 7%, Πορτογαλία 9% και Ισπανία 9%. Στην ερώτηση «πόσο σημαντικό πρόβλημα είναι η πρόσβαση σε χρηματοδότηση κατά τους τελευταίους 6 μήνες» σε σχέση με άλλα θέματα (π.χ. ανταγωνισμός, πρόσβαση αγορές), η Ελλάδα καταγράφει επίσης μια από τις υψηλότερες τιμές (6,6) σε σχέση με τη μέση τιμή των κρατών-μελών (4,8).

βεβαιότητα (π.χ. η Δανία, με τις εξ ίσου επιτυχημένες ΜμΕ επιχειρήσεις της, αποτελεί ένδειξη περί αυτού –OECD 2017: 61²²).

Όμως δεν πρέπει να παραβλέπουμε και τους κινδύνους μιας τέτοιας θέσης, που θα πρέπει να μας οδηγούν σε μεγαλύτερη περίσκεψη: ενώ είναι μεν σαφές ότι το μεγάλο μέγεθος έχει πλεονεκτήματα, όπως π.χ. αυξημένες οικονομίες κλίμακας, αυξημένες δαπάνες Ε&Α, αυξημένος εξαγωγικός προσανατολισμός κτλ., αν αυτά δεν παρατηρούνται στην πράξη, η απλή υποστήριξη του, μάλλον θα συμβάλλει σε εκτοπισμό ΜμΕ από την αγορά και επομένως σε ολιγοπώλησή της, σε αύξηση των ανισοτήτων κτλ. και μάλιστα χωρίς τα παραγωγικά οφέλη. Επιπλέον αρκετά από τα κέρδη του μεγάλου μεγέθους, μπορεί να προκύψουν με κρατική στήριξη και συνεργασία μεταξύ ΜμΕ, επαρκή χρηματοδότηση κτλ., χωρίς τους κινδύνους που προαναφέραμε. Γενικότερα δεν πρέπει να απολυτοποιούμε το μεγάλο μέγεθος: συχνότερα συμβαίνει μια επιχείρηση να μεγαλώνει επειδή έχει κάτι ποιοτικό να δείξει (π.χ. μια καινοτομία, την αξιοποίηση μιας επιχειρηματικής ευκαιρίας κ.ά.), και κατ' αυτόν τον τρόπο συμβάλλει στην εθνική οικονομία, παρά συμβάλλει απλώς και μόνο επειδή είναι μεγάλη. Δεν είναι επομένως αποκλειστικά ή κυρίως το μέγεθος, αλλά τα ποιοτικά χαρακτηριστικά που αξίζει να στηρίξουμε. Πρέπει αντίστοιχα να συνυπολογίσουμε ότι στη νέα «οικονομία της γνώσης», οι μικρές επιχειρήσεις τόσο σε σύγχρονους (π.χ. ΤΠΕ, βιοτεχνολογία) όσο και σε παραδοσιακούς κλάδους (π.χ. αγροδιατροφή, ένδυση) μπορούν να αναπτύξουν ιδιαίτερα δυναμική δραστηριότητα μέσα από νέα προϊόντα και υπηρεσίες υψηλής προστιθέμενης αξίας αλλά και νέα επιχειρηματικά μοντέλα, σε εξειδικευμένα θεματικά πεδία και νησίδες αγοράς, ενώ παράλληλα διακρίνονται από ευελιξία και προσαρμοστικότητα στις ευρύτερες παραγωγικές και εμπορικές μεταβολές.

²² COECD (2017). Entrepreneurship at Glance 2017

8. Η ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΗ ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Η Έκθεση διακηρύσσει ότι διαπνέεται από ένα αμιγώς τεχνοκρατικό πνεύμα. Καταβάλλεται προσπάθεια να εμφανίζονται όλες οι όψεις της αναπτυξιακής στρατηγικής ως επιστημονικές βεβαιότητες, χωρίς πολιτικό πρόσημο, επομένως και χωρίς τα υποχρεωτικά συνοδά της πολιτικής: τις αντιπαλότητες, τα παίγνια ισχύος, τους κερδισμένους και τους χαμένους. Βέβαια δεν είναι έτσι. Όπως δείξαμε παραπάνω, η συστηματική αδιαφορία της Έκθεσης για τις ανισότητες (κοινωνικές και περιφερειακές), η έλλειψη ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τη μικρή επιχειρηματικότητα κτλ., υποδεικνύουν σαφή ταξική και πολιτική προτίμηση.

Όμως η κυρίαρχη πολιτική έλλειψη παραμένει η απουσία έστω και μνείας στο μακροοικονομικό-δημοσιονομικό πλαίσιο όπως ιδιαιτέρως θα διαμορφωθεί μετά και τις επιπτώσεις της πανδημίας. Και δεν περιοριζόμαστε εδώ: γύρω από τα καταφανή προβλήματα που ταλανίζουν την ΕΕ, όπως η εξαιρετικά άνιση ανάπτυξη μεταξύ Βορρά και Δύσης, Ανατολής και Νότου, το εξίσου καταφανώς μονομερώς επικερδές νομισματικό σύστημα της ευρωζώνης κτλ., δεν υπάρχει ούτε μνεία. Όμως, τα ζητήματα της ανάπτυξης δεν λύνονται μόνο με ορθές μικροοικονομικές παρεμβάσεις, με οριζόντιες πολιτικές υποβοήθησης της επιχειρηματικότητας, ανάπτυξης υποδομών κτλ, χωρίς φυσικά να παραγνωρίζεται η σημασία τους. Αυτές αποτελούν τη μία μόνο αναπτυξιακή όψη. Και τούτο διότι στην άλλη αναπτυξιακή όψη, το μακροοικονομικό περιβάλλον ενδέχεται να αντενεργεί τόσο ώστε να απειλεί με εκμηδένιση τις ανωτέρω ορθές πολιτικές, π.χ. με εξαιρετικά περιοριστική δημοσιονομική πολιτική και εσφαλμένη ή απλώς αταίριαστη για τα εγχώρια δεδομένα νομισματική πολιτική. Και αυτή είναι η περίπτωση της χώρας μας παρά τις πρόσφατες βελτιώσεις από πλευράς πολιτικής της ΕΚΤ. Βεβαίως οι όποιες μεταβολές στο μακροοικονομικό περιβάλλον της χώρας, σε αντίθεση με το μικροοικονομικό, που ως ένα βαθμό ελέγχεται από το εσωτερικό της, μπορεί να επιδιωχθούν μόνο μέσω της ΕΕ και επομένως απαιτούν κατ' εξοχήν πολιτικές παρεμβάσεις, πιέσεις, συμβιβασμούς και αντιπαραθέσεις. Αυτό όμως δεν μπορεί να αναιρεί την αξία τους, καθώς αποτελεί αναγκαίο αναπτυξιακό όρο.

Η απουσία του πολιτικού πλαισίου, επομένως, ακυρώνει μέγα μέρος της αξίας της Έκθεσης ή μάλλον η ίδια αυτοϋπονομεύεται. Και για να γίνουμε απολύτως σαφείς: οι δυνάμεις που λίγο πολύ βρίσκονται στο προσκήνιο ή το παρασκήνιο της Έκθεσης στην Ελλάδα, αλλά ιδίως στην ΕΕ, δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον να αλλάξουν το μακροοικονομικό περιβάλλον, αλλά αντιθέτως να το διαιωνίσουν. Επομένως χωρίς πολιτική μεταβολή, το στοίχημα της ανάπτυξης είναι κατά το ήμισυ και πλέον υπονομευμένο αφητηριακά.

9. Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΕΥΡΥΤΕΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΟΡΑΜΑΤΙΣΜΟΥ ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΕΜΠΝΕΥΣΕΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Στα πρόσφατα χρόνια, έχει ενταθεί η αμφισβήτηση και η επανεξέταση της αξίας και των αξιών της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια μας ενδιαφέρει πλέον και το είδος της ανάπτυξης και όχι μόνο το μέγεθος²³ ή ο ρυθμός αύξησής της. Πιο τεχνικά θα μπορούσαμε να μιλάμε για ανάπτυξη με Α κεφαλαίο και όχι για απλή μεγέθυνση. Βεβαίως σε μια χώρα που έχει πληγεί από μια καταστροφική συρρίκνωση, είναι ως ένα βαθμό κατανοητό το στοιχείο της ποσοτικής μεγέθυνσης να κυριαρχεί. Αλλά αυτό μπορεί να ισχύει μόνο βραχυμεσοπρόθεσμα, και η Έκθεση φιλοδοξεί να κινηθεί και πέραν αυτού. Επομένως δεν μπορεί να απουσιάζουν στοιχεία όπως είναι η ευστάθεια των κοινωνικοοικονομικών και οικολογικών μας δομών, που ο καπιταλισμός-καζίνο υπονόμωσε ριζικά, ενώ η οικολογική κρίση, οι μεταναστευτικές ροές και η πανδημία/ες, για να περιοριστούμε σε μερικά αλλά κεντρικής σημασίας διακυβεύματα, απειλούν να «αποτελειώσουν» το έργο του.

Η πανδημική κρίση ανέδειξε με πολύ σαφή τρόπο τον εξαιρετικά άνισο τρόπο με τον οποίο πλήττει ένα εξωγενές σοκ την οικονομία της ΕΕ. Έτσι, ο Νότος που στηρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στην εστίαση, στον τουρισμό κτλ., ήταν για άλλη

²³ Εδώ και πάνω από 10 χρόνια έχουν επισημανθεί οι αδυναμίες της μέτρησης της ανάπτυξης με το ΑΕΠ (Stiglitz-Sen-Fitoussi 2009. Beyond GDP).

μια φορά ο μεγάλος χαμένος, με την ύφεση εκεί να παρουσιάζει έως και τριπλάσιους πτωτικούς ρυθμούς στο τρίτο τρίμηνο 2020 έναντι του Βορρά, και βεβαίως με ελάχιστες πιθανότητες πραγματικών αντισταθμιστικών παροχών. Καθώς υποτίθεται ότι είμαστε η μεγάλη ευρωπαϊκή οικογένεια, στο πλαίσιο της οποίας ο καθένας εξειδικεύεται στο συγκριτικό του πλεονέκτημα, δεν μπορεί αυτό να γίνεται αποδεκτό. Κάθε πολιτική ενότητα -χωριό, πόλη, κράτος ή αυτοκρατορία και πλέον εθελοντική ένωση χωρών-πρέπει να μπορεί να εγγυηθεί την εξάλειψη ή έστω το σημαντικό περιορισμό και την εξισορρόπηση των επιδράσεων των εξωγενών σοκ, δηλαδή να δοασφαλίσει τη μακροχρόνια ανθεκτικότητα, αν είναι να διατηρήσει την ύπαρξή της. Σε άλλη περίπτωση, επέρχεται υποχρεωτικά η αποσάθρωσή της με ανάδυση επιμέρους και προφανώς μικρότερων ενοτήτων, οι οποίες επιδιώκουν αυτάρκεια ή έστω σημαντική επάρκεια στις ανωτέρω βασικές κατηγορίες προϊόντων που προαναφέραμε και γενικότερα μείωση της αβεβαιότητας και της συνακόλουθης ανασφάλειας. Σε αυτήν την περίπτωση τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και η όλη οικονομική λογική που τα διαπερνά υποχωρεί, έως και εξαφανίζεται. Καθώς η ευρωπαϊκή πραγματικότητα, αρχικά με τη χρηματοπιστωτική κρίση και σήμερα με την πανδημική, δείχνει μικρή ή ελάχιστη κατανόηση σε αυτά τα κρίσιμα πεδία, θα περίμενε κανείς έστω μία καταρχήν τοποθέτηση της Έκθεσης επ' αυτών. Δεν πρόκειται για υποσημειώσεις ή παρενθέσεις, αλλά για πραγματικά υποστυλώματα του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, που δεν μπορεί κανείς πλέον να αγνοεί.

Και δεν είναι μόνο τα ζητήματα της ευστάθειας. Ολοένα και περισσότερο μιλάμε για τα θέματα της ποιότητας, του νοήματος, της ευτυχίας, ή έστω της ικανοποίησης από τη ζωή. Σε ένα διεθνές περιβάλλον όπου η επισφάλεια κυριαρχεί, όπου η οικονομική ανάπτυξη έχει από καιρό παύσει να αυξάνει την ευτυχία των ανθρώπων, θα περίμενε κανείς και πάλι έστω μια απλή, σε πρώτη φάση, μνεία σ' αυτά τα θέματα. Είναι δυνατό να μην μας ενδιαφέρει η ποιότητα της ζωής στις πόλεις και δη στα 2-3 μεγάλα αστικά κέντρα όπου ζει πάνω από το 50% των κατοίκων της; Αυτά δεν είναι θέματα αναπτυξιακά με τη βαθύτερη και ουσιαστική έννοια της λέξης; Η στενά οικονομική Έκθεση δεν έχει να πει κάτι για όλα αυτά. Και δεν έχει διότι, όπως είπαμε, είναι γραμμένη στο πνεύμα των δεκαετιών '80-'90, και οι στόχοι και τα οράματά της περιορίζονται σε ορισμένα, σημαντικότερα μεν, αλλά κατά κανένα τρόπο πλέον επαρκή οικονομικά μεγέθη (παραγωγικότητα, επενδύσεις, ΑΕΠ, κτλ.).

ΕΝΑ

Ινστιτούτο
Εναλλακτικών
Πολιτικών

ΕΝΑ Ινστιτούτο
Εναλλακτικών Πολιτικών
Ζαλοκώστα 8, 106 71 Αθήνα,
+30 210 364 7912

info@enainstitute.org
www.enainstitute.org

